

VERDIEPINGEN IN HET FIGUREN- THEATERERFGOED

Veerle Wallebroek

Het gebruik van figuren, poppen, maskers en objecten is eigen aan de mens. Overal ter wereld komt figurentheater voor, in tal van culturen en onder verschillende verschijningsvormen. Zo kent waarschijnlijk iedereen internationale poppeniconen als Bert & Ernie en Kermit de Kikker. Ook de Nederlandstalige televisieseries *Liegebeest* en *De Fabeltjeskrant* behoren tot het collectieve geheugen. Een ander voorbeeld zijn de gigantische marionetten van het Franse straattheatergezelschap *Royal de Luxe*, die met *De Duiker*, zijn hand en de *Kleine Reuzin* onlangs nog een volkstoeloop deden ontstaan in de straten van Antwerpen. Al deze voorbeelden maken gretig gebruik van specifieke figurentheatertechnieken, die vaak vele eeuwen oud zijn.

Deze voorbeelden geven aan dat figurentheater een medium is met vele gezichten. Omdat theaterpoppen en objecten zich niet moeten houden aan de wetten van de fysica heeft het figurentheater vormelijk en inhoudelijk eindeloos veel mogelijkheden. In tegenstelling tot het soms ogenschijnlijk eenvoudige spel met levenloze voorwerpen, vereist deze theatervorm een grote hoeveelheid competenties. Alleen met uitstekende manipulatietechnieken en andere podiumvaardigheden krijgen figurentheaterpersonages echt leven en betekenis. De figurentheatermaker maakt daarbij gretig gebruik van de grote fascinatie die deze haast vanzelfsprekende, 'magische' autonomie van de figuren bij een publiek teweegbrengt. Omdat de verbeelding de belangrijkste motor van zowel het publiek als de speler is, kan een vaardige speler zelfs met uiterst beperkte middelen (denk aan vingers, een blad papier, een kous of een lapje stof) een geloofwaardige en overtuigende wereld oproepen en er een verhaal in ontwikkelen. Net omdat die illusie van een wezen met een eigen wil en vorm wordt gecreëerd, is deze theatervorm ook zeer geschikt voor het brengen van verhalen die anders net iets moeilijker zouden kunnen worden weergegeven, voor het overbrengen van kritische kanttekeningen en 'commentaar in de marge', en voor pedagogische doeleinden.

Naast en in combinatie met bovenstaande, theatrale ingrediënten heeft het figurentheater ook enorme troeven in de hand om uit te spelen in het erfgoedveld. Figurentheater blijkt een haast universeel gegeven dat de grenzen van culturen en tijdvakken overschrijdt. Niet alleen in Europa, maar ook in Azië en Afrika gaat wat wij 'figurentheater' noemen, een heel eind terug in de tijd. Ook Vlaanderen kent een lange en rijke figurentheatergeschiedenis, die minstens teruggaat tot in de middeleeuwen. Vooral – maar zeker niet exclusief – in de steden Gent (met hoofdfiguur Pierke), Antwerpen (de Neus), Brussel (Woltje) en Mechelen (Tijl), zijn er sterke figurentheatertradities.

De laatste jaren is er onder impuls van de UNESCO-conventie van 2003 voor de bescherming van immaterieel erfgoed echter sprake van een belangrijke (r)evolutie in het denken en werken rond erfgoed, en zelfs van een vernieuwing van het erfgoedparadigma op zich. Die verhoogde aandacht voor immaterieel erfgoed opende de deur voor de erkenning van voorheen gemarginaliseerde vormen van erfgoed, waaronder het figurentheatererfgoed. Zo werden het Siciliaanse poppentheater, het Indonesische *wayang-poppentheater*, en het Japanse *Bunraku* theater al opgenomen in UNESCO's "Representatieve lijst van immaterieel cultureel erfgoed van de mensheid". Ook de reuzenstoeten van vijf Belgische steden (Ath, Bergen, Brussel, Dendermonde en Mechelen) kregen een plaats op deze representatieve lijst.

De prominente aanwezigheid van de verschillende figurentheatervormen op de UNESCO-lijst is in Vlaanderen niet onopgemerkt gebleven. Momenteel bestaan er echter weinig pasklare modellen, omgangsvormen en voorschriften om het doorgaans erg kwetsbare immateriële erfgoed in te passen in de heersende dynamiek van het cultuurbeleid. Vandaar dat de Vlaamse overheid het initiatief nam om met een aantal 'goede voorbeelden' te onderzoeken hoe dit immaterieel cultureel erfgoed van een mooie toekomst kon verzekerd worden. Vanaf 2005 startte Het Firmament, dat door de Vlaamse overheid erkend is als landelijk expertisecentrum voor figurentheatererfgoed, in samenwerking met (de voorlopers van) FARO, met een

PLAY – Het Firmament/Eric Raeves (foto: Eric Raeves)

diepgaand onderzoek naar de mogelijkheden om de tot hiertoe weinig bekende erfenis van het figurentheater te vrijwaren en een actuele invulling te geven. Dit project verliep in drie fasen (zie ook ter info kadertje bij artikel Roel) en werd mogelijk gemaakt door drie opeenvolgende projectsubsidies van de Vlaamse overheid als 'ontwikkelingsgericht project met het oog op, de zorg voor en de ontsluiting van het cultureel erfgoed'. Ook de provincie Antwerpen en de stad Mechelen ondersteunden dit project. Het doel van dit haalbaarheidsonderzoek was aan de ene kant het in kaart brengen van het Vlaamse figurentheatererfgoed, en aan de andere kant de toekomst van dit erfgoed te verzekeren in een '(t)Huis voor figurentheater', dat ten volle inspeelt op de noden van de figurentheatermakers en -erfgoedbeheerders.

ENDERZIJDS, ANDERZIJDS

Bij de verkenning van het figurentheatererfgoed in ons land vallen twee zaken op. Enerzijds zijn er de materiële artefacten, die bij talloze beheerders worden bewaard en gebruikt, en die door de constante productiviteit van figurentheatergezelschappen steeds groter in aantal worden. De collecties van een aantal (kunsthistorische, etnologische of specifieke poppen-) musea blijken slechts het topje van de ijsberg. Het merendeel van het figurentheater is *zwerfgoed*: grotendeels 'onzichtbaar' (wegens onontsloten en weinig gebruikt of getoond) cultureel erfgoed. Zo staat in Vlaanderen de balans momenteel op meer dan 17.000 theaterpoppen, 180 meter papieren archief, duizenden rekwisieten en decors, en 5.000 boeken over fi-

Masterclass o.l.v. Compagnie Philippe Genty 2010 - Het Firmament
(foto: Artur Eranosian)

gurentheater. Dit materiaal is evenwel verspreid over tal van locaties en bevindt zich in uiteenlopende bewaaramstandigheden. Bovendien wordt dit waardevolle erfgoed zelden of nooit ontsloten voor het brede publiek, laat staan dat het onderwerp is van systematisch onderzoek.

Aan de andere kant maakt de figurentheaterpraktijk gebruik van dikwijls eeuwenoude kennis en vaardigheden, verhalen, weetjes en 'recepten' die van generatie op generatie worden overgeleverd. Hierdoor vindt het aansluiting bij de wereldwijd groeiende aandacht voor het zogenaamde immateriële erfgoed. Het immaterieel cultureel erfgoed manifesteert zich volgens de UNESCO-conventie in een aantal domeinen: orale tradities en uitdrukkingen (inclusief taal als een drager van immaterieel cultureel erfgoed), podiumkunsten, sociale gewoonten, rituelen en feestelijke gebeurtenissen, kennis en praktijken over de natuur en het universum, en, ten slotte, traditionele ambachtelijke vaardigheden.

Het is duidelijk dat het Vlaamse figurentheatererfgoed zich situeert in het domein van de podiumkunsten én dat van de traditionele ambachtelijke vaardigheden. Met zijn traditie en gebruiken die mondeling worden overgeleverd, past het eveneens perfect in de hierboven gegeven definitie van immaterieel cultureel erfgoed. Immaterieel erfgoed bekeken door de figurentheaterbril zijn spel- en maaktechnieken, verhalen en anekdotes, en ook *performances* in meer algemene zin (voorstellingen, interactieve tentoonstellingen, theatrale installaties, festivals, processies, toonmomenten, enz.).

De immateriële figurentheatererfgoed laat zich moeilijk meten, maar is – gezien de lange figurentheatertraditie in Vlaanderen – van substantieel belang. Onder de Vlaamse figurentheatermakers bevinden zich opvallend veel living human trea-

sures of levende dragers. UNESCO omschrijft ze als volgt: 'Living Human Treasures are persons who possess to a very high degree the knowledge and skills required for performing or re-creating specific elements of the intangible cultural heritage.' In Vlaanderen zijn er heel wat poppenspelers of -makers die beschikken over unieke kennis, expertise, vaardigheden en verhalen. Zij hebben immers vaak eigenhandig hun theater opgericht, of zijn de enige personen die de 'kneepjes van het vak' hebben doorgekregen van een voorgaande levende drager. Een voorbeeld hiervan is het Koninklijk Poppentheater Toone, waar de titel van 'Toone' pas na jaren van inwijding publiekelijk wordt doorgegeven aan de opvolger. Ondertussen zijn ze in Brussel, met Toone VIII, al aan de achtste generatie Toones aanbeland. Als er geen opvolging klaar staat, dreigt in deze ketting echter een cruciale wissel op de toekomst gemist te worden. In Vlaanderen is er immers geen erkende, institutionele opleiding tot figurentheatermaker. Dat bemoeilijkt het behoud van dit specifieke repertoire. Momenteel worden bepaalde spel- en maaktechnieken in hoofdzaak overgedragen van persoon tot persoon, en dan nog vaak binnen één familie. Een breuk in deze ketting kan met andere woorden leiden tot onomkeerbaar 'geheugenverlies'.

Het overdragen van immaterieel figurentheatererfgoed is dus van groot belang. Dit kan op verschillende manieren. De overdracht van spel- en maaktechnieken vereist opleidingen en workshops. Zonder een goede opleiding zijn deze technieken immers gedoemd om te verdwijnen. Verhalen en anekdotes kunnen dan weer via mondelinge bevragingen en opnames bewaard blijven. Daarom is het van het grootste belang relevante personen uit het figurentheaterveld op regelmatige basis te bevragen en de resultaten daarvan ook vast te leggen. Ook *performances* zijn een methode of techniek om immaterieel erfgoed over te dragen. *Performances* laten toe figurentheatererfgoed te ontsluiten en aan een publiek te presenteren, waardoor dit erfgoed ook gemakkelijker actueel wordt gehouden. Oude en nieuwe technieken kunnen bijvoorbeeld samen worden gebruikt in eenzelfde voorstelling, traditionele elementen kunnen een hedendaagse invulling krijgen, of een oude theaterpop kan een nieuwe bestemming krijgen. Zo blijft het figurentheatererfgoed levend en dynamisch en wordt een relevante omgang met het erfgoed vandaag de dag gecreëerd. Want het is in die dialoog tussen overlevering en actualisering dat erfgoedwerking haar relevantie vindt.

BELANG VAN ONTSLUITING

Vanuit een breder perspectief stelt performancewetenschapster Diana Taylor dat *performances* 'functioneren als een vitale act van transfers.' Ze laten het overzetten van sociale kennis, geheugen en een gevoel van identiteit toe. *Performances* zijn een systeem van leren, van het behouden, over-

brenge en op slaan van kennis en kunde. Dit geldt zeker voor het figurentheater: manipulatie- en constructietechnieken van theaterpoppen, het aanwenden van licht en schaduw en veel meer kennis of expertise, schrijven zich in dit domein in. Het risico, zo waarschuwt Taylor, is niet onbestaande dat de 'lichamelijke factor' in de kennisoverdracht in deze digitale tijden dreigt te verdwijnen. Het lichaamsgeheugen is immers verbonden met een levende persoon, met andere woorden: kennis en kunde is opgeslagen in een levende drager. Als die drager verdwijnt – lees: als de persoon die over kennis en vaardigheden beschikt overlijdt of zijn expertise niet meer kan doorgeven – dan verdwijnt er onherroepelijk een stukje immaterieel erfgoed. Voor het figurentheater met zijn levende dragers is deze waarschuwing van groot belang.

Zowel de materiële als de immateriële sporen van een figurentheaterbedrijf worden momenteel nog al te vaak aan hun lot overgelaten. Nu dankzij het haalbaarheidsonderzoek dat is uitgevoerd door Het Firmament geweten is hoeveel figurentheatererfgoed er is en waar het zich in Vlaanderen bevindt, moet de stap worden gezet naar een aangepaste bewaring en inventieve ontsluiting van dit erfgoed. Ook een aantal 'levende dragers' werden uitgebreid bevestigd, en moeten verder betrokken worden bij het ontsluitingstraject van het figurentheatererfgoed in Vlaanderen. Figurentheater kan, zoals andere cultuurvormen, worden beschouwd als een meervoudige 'spiegel' van de maatschappij. Hier bevindt zich dus een schatkamer aan betekenisvol materiaal. Door zijn combinatie van materieel en immaterieel erfgoed levert figurentheater een prachtig voorbeeld van hoe beide 'erfgoedvormen' elkaar voortdurend kruisen. Een op maat gesneden omgang hiermee kan als voorbeeld dienen voor de gehele erfgoedsector. De drie fasen van het haalbaarheidsonderzoek leveren echter geen eenduidig en kant-en-klaar beeld of model dat in het bestaande erfgoedbeleid kan worden ingeschoven. De onderzoekresultaten leiden immers niet naar een klassieke museumformule, waarbij de gebruikelijke museale functies worden uitgeoefend. Daartoe kunnen diverse redenen worden aangehaald, waarvan de voornaamste is dat figurentheater en zijn levende dragers zich moeilijk met statische opstellingen laten verzoenen.

Maar wat dan wel? Het Firmament zet zich momenteel ten volle in voor een nieuw soort, 21ste-eeuws, hybride centrum waar de in het onderzoek uitgezette lijnen kunnen convergeren: het (t)Huis voor figurentheater. Centraal in dit (t)Huis staat een voorbeeldige aanpak hanteren van hoe *safeguarding* – een van de sleutelbegrippen uit de UNESCO-conventie van 2003 – wordt ingevuld. Het begrip *safeguarding* is moeilijk te vertalen, maar zou je in het Nederlands kunnen omschrijven als 'beschermen', 'koesteren', 'vrijwaren' of 'behoeden'. Het (t)Huis moet naast de eerder klassieke erfgoedwerking rond registratie, bewaring, onderzoek en ontsluiting, ook werk maken

van opleiding en promotie. Een nauwe koppeling aan de hedendaagse figurentheaterpraktijk is hierbij eveneens een noodzaak. Een aangepaste invulling van deze uitdagingen in een (t)Huis dat deze functies opneemt, of per zijn minst katalyseert, is nodig om de verdere ontwikkeling van het figurentheater(erfgoed) in Vlaanderen te garanderen. Door de aandacht voor de immateriële kant van het figurentheatererfgoed, en specifiek de levende dragers, kan hier een voortrekkersrol worden gespeeld, met name in de manier waarop we dit erfgoed ook op een actieve en dynamische manier koesteren, en keer op keer doorgeven aan een nieuwe generatie van levende dragers en een brede gemeenschap van belangstellenden. Het (t)Huis sluit zo perfect aan bij de notie van 'dynamisch erfgoed': een steeds opnieuw te constitueren geheel van materiële en immateriële objecten, gedragingen, geestesproducten en waarden. De idee van zo'n (t)Huis voor figurentheater heeft daarenboven een breed draagvlak, aangezien het op stevige steun kan rekenen van de sector zelf én van mensen die buiten de figurentheaterwereld staan. Bovendien hoeft het daarbij strikt genomen niet altijd over figurentheater(erfgoed) te gaan – als drager van vele betekenissen en 'spiegel' van de maatschappij, kunnen diverse thema's behandeld worden.

Hier ligt een kans om niet alleen in te spelen op de internationale ontwikkelingen, maar ook voorbeeldpraktijken te ontwikkelen van hoe materieel en immaterieel (figurentheater)erfgoed kan worden gecombineerd. Het toekomstige (t)Huis voor figurentheater kan tal van initiatieven opstarten, maar eveneens participeren aan 'externe producties': (kunsthistorische) tentoonstellingen, publicaties, aanzwengelen van academisch onderzoek (met bijzondere aandacht voor (kunst)geschiedenis, theaterwetenschappen, *performance studies*, scenografie, archivaliek, enz.), registratie van anekdotes, verhalen en herinneringen, verzamelen van relevante documentatie, workshops, cursussen en opleidingen. Daartoe bouwt Het Firmament verder aan (het verspreiden van) haar (internationale) netwerken en de daarbij horende figurentheater-expertise en reflectie over het medium. De in de afgelopen jaren opgedane ervaring met een transversaal programma met onder andere film, optredens, workshops, maakcursussen, interactieve tentoonstellingen, enz. komt daarbij ongetwijfeld van pas. Vanzelfsprekend wordt de deur naar andere en aanverwante podiumdisciplines en de beeldende kunsten opengehouden en kunnen er vanuit dit (t)Huis tal van bruggen worden geslagen, o.a. naar circus, dans, mime, opera, musical, comedy en (animatie)film. De openheid en inzetbaarheid van het figurentheater – vroeger en nu – zal ongetwijfeld een van de grote krachten van dit (t)Huis worden.

Veerle Wallebroek staat in voor de algemene leiding van Het Firmament.